

УДК 37.013.73 +378.628 (477-25)

Кузьміна С, Л.

«ФІЛОСОФСЬКИЙ ЄЛЕЙ» ПЕДАГОГІКИ МАРКЕЛІНА ОЛЕСНИЦЬКОГО

У статті здійснено спробу виявити філософсько-етичні засновки педагогічної теорії М. Олесницького - професора Київської духовної академії, одного з найзначніших київських духовно-академічних мислителів кінця ХІХ ст.

Маркелін Олексійович Олесницький - майже невідоме ім'я серед сучасних українських філософів, педагогів і психологів. Воно й не дивно: метушливе ХХ ст. не надто цікавилось мислителями, що, на кшталт пустельників, проводили більшу частину свого життя над книгами, а своїм служінням вважали просвіту. Таким був і М. Олесницький, у біографії якого ми не знайдемо ані захоплюючих пригод, ані героїчних вчинків, ані запеклої боротьби. Така собі звичайна, навіть трохи нудна, біографія. Народився 1848 р. у сім'ї священика на Волині. Як і більшість вихідців з духовного стану, навчався в духовному училищі й духовній семінарії, а 1869 р. вступив до Київської духовної академії. 1873 р., по завершенні навчання як один із найкращих випускників був залишений в Академії на кафедрі морального богослов'я та педагогіки. Повільно

пересувався шаблями кар'єри: через десять років дослужився до звання екстраординарного професора, а в 1904 р., за кілька місяців до смерті, отримав докторський ступінь¹. Помер п'ятдесяти-семирічним у березні 1905 р. Це зовнішня канва життєпису. А в докладніших його викладах читаємо, що не був М. Олесницький удачником. З якоїсь причини не одружився, але і постригу не прийняв. Залишившись самотнім, весь свій час присвятив викладанню й науці. І на цьому поприщі мав багато приводів для вправлення себе в християнському смиренні, терпінні. Програма М. Олесницького з моральнішого богослов'я, його актова промова про моральнісний прогрес були піддані критиці й цензурним скороченням за буцімто залежність від протестантських учень. Особливе незадоволення моральнісно-богословські погляди професора викликали в

¹ Див.: Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник / Авт. кол.: Горський В. С, Ткачук М. Л., Нічик В. М. та ін., - К., 2002. - С. 148.

патрона Київської духовної академії митрополита Йоаникія. Внаслідок цього М. Олесницький мусив залишити кафедру моральнісного богослов'я, на якій 22 роки викладав свій улюблений предмет, та перейти до кафедри психології. Ради Київської та Московської духовних академії відхилили його дисертацію «Із системи християнської моралі», подану на здобуття докторського ступеня. Лише завдяки протекції професора М. Глибоковського цей ступінь був присуджений М. Олесницькому Радою Санкт-Петербурзької духовної академії². Причиною митарств мислителя була зовсім не недостатня якість праці, адже всі критики відзначили глибину її змісту, а фактична «цілісність» поля православного моральнісного богослов'я, на якому наприкінці XIX ст. тільки було поставлене питання про принципи й методи побудови християнсько-православної етики³.

М. Олесницький указав на залежність більшості морально-богословських курсів, що викладалися тоді в російських духовних академіях, від омертвілих юдейських доктрин з їхнім уявленням індивідуума в ролі раба, який виконує або не виконує накази господаря і, відповідно до цього, отримує нагороду або покарання⁴. Альтернативу їм він шукав у переосмисленні моральності під кутом зору дарованої людині свободи волі, всиновлення людства Богом через Новозавітну Жертву. А позаяк моральнісна ідея має пронизувати все життя, всі дії особистості, М. Олесницький відмовлявся від умоглядних засобів розв'язання своїх завдань і розглядав етику в зв'язку з часом і культурою, закликав богословів-моралістів покинути «острови блаженні» й увійти в складний і важкий процес життя⁵. Для багатьох із них, що вважали себе хранителями «спадщини предків», це було надто незвично й тому підозріло. Нітрохи не заперечуючи цінність традиції, мислитель водночас наполягав, що все живе не псується, не завмирає, а зберігає життя не інакше як у тому випадку, коли воно росте й оновлюється⁶. Щоб впливати на процес моральнісного розвитку суспільства, етика, за переконанням М. Олесницького, має бути не кодексом правильної поведінки, а наукою, що вивчає «суб'єктивність діяча»⁷, тобто ті якості особистості, завдя-

ки яким вона є суб'єктом (передусім волю як внутрішнє самовизначення людини), і умови, в яких реалізується ця суб'єктивність. Практичний характер предмета такої науки, на думку мислителя, зумовлює необхідність «зміркування» з культурою, ретроспективного виокремлення її моральнісного ядра для гармонійного поєднання консерватизму й прогресу в розбудові посправжньому наукової етичної системи⁸.

Відповідно до цих методологічних засновків М. Олесницький розробляв програми своїх духовно-академічних читань з моральнісного богослов'я, в першій частині яких викладалась історія релігійно-етичної думки, а в другій — спроба етичної системи самого професора. З року в рік професор удосконалював свої курси, працював, за свідченням колег, не покладаючи рук, вважав за свій обов'язок уважно стежити за літературою, включати її огляди до лекційного матеріалу. Підсумок багаторічної величезної праці над змістом моральнісно-богословських курсів М. Олесницький підводив у друкованих виданнях своїх лекцій⁹. А тим часом міг би обмежитись складанням «благонадійного» конспекту й диктувати його студентам, як це практикували деякі викладачі. Тим більше що до 1884 р. в обов'язок професора кафедри моральнісного богослов'я входило й читання педагогіки. Цей предмет М. Олесницький викладав і в жіночих середніх навчальних закладах Києва. Спеціально для вихованок останніх він написав кілька підручників, перший з яких вийшов двома випусками в 1885-1887 рр. На той час вжитку в жіночій освіті вже було з десяток посібників з педагогіки. Але жодний не задовольняв М. Олесницького як за обсягом, так і за змістом. Практично зорієнтовані, вони здебільшого були збірками відомостей з фізіології та психології, які супроводжувались окремими порадами і правилами виховання. В цьому вигляді, за спостереженням професора, педагогіка не сприймалася в жіночих інститутах і гімназіях як серйозна наука¹⁰. Змінити таке ставлення М. Олесницький вважав за можливе через звернення до філософії. «Було би бажаним, — пише він, — трохи "помазати" дівчат філософією... дати їм призвичаїтись до філософського духу»¹¹. Але для підвищення статусу педагогіки як навчального пред-

- Див.: Кудрявцев П. П. Профессор Маркеллин Алексеевич Олесницький. - К., 1905. - С. 1-27.

³ Там само. - С. 3.

⁴ Див.: Олесницький М. О. История нравственности и нравственных учений. - К., 1882. - Вып 1. - С. 120.

⁵ Там само. - С. 113-114.

⁶ Там само. - С. 121.

⁷ Там само. - С. 113.

⁸ Там само. - С. 121.

⁹ Див.: Кудрявцев П. П. Профессор Маркеллин Алексеевич Олесницький. - С. 4-12.

¹⁰ Див.: Олесницький М. А. Курс педагогика. - Вып. 1. - С. 1-2.

¹¹ Там само. - С. 3.

мета цього, здається, забагато. Що ж тоді ще спонукало мислителя примішати «філософський елемент» до «жіночої» практичної педагогіки? І з яких ідей був він відпресований?

Передусім треба відзначити певну сміливість пропозиції професора, адже вона йшла всупереч досить поширеному переконанню в нездатності жіночого розуму до засвоєння філософських абстракцій. Втім, М. Олесницький не заклопотаний спростуванням цього. Ба більше, він критикує Дж. Ст. Мілля, згадуючи роботу англійця «Про підпорядкованість жінки», у якій відстоюється ідея рівності права жінок у всіх галузях життя¹². М. Олесницький наголошує на психологічній слабкості й чутливості природи жінки, яка не може переносити велике фізичне та розумове напруження, пов'язане з виконанням громадських посадових обов'язків або яким-небудь видом творчості. Жіноча природа, наполягає професор, якнайкраще пристосована до ролі господині «неширокої, але глибокої сфери сімейного дому», а головне - до виховання дітей. Останнє ж, зауважує М. Олесницький, є найважливішим служінням, здійснюючи яке жінка не менш, ніж чоловік, впливає на життя й визначає долю суспільства¹³. Втім, як не дивно, такий ортодоксальний погляд на жіноче призначення не заважає професорові дедалі більше навантажувати жіночий, слабкіший за чоловічий логікою¹⁴, розум своїх учениць міркуваннями про педагогіку як окрему сферу знання й діяльності.

Спочатку ці міркування виглядають викладом досить тривіальних вже для кінця XIX ст. положень, запозичених з німецьких «загальних педагогік», які говорять, що для появи педагогіки необхідні були дві передумови. Першу з них складало виокремлення на підґрунті історичного досвіду ідеї виховання, сенс якої полягає у визнанні здатності дитини до освіти й самовдосконалення за допомогою дорослих, а другу - припущення існування об'єктивних законів розвитку людської особистості, її «природи». Втім ці закони є предметом вивчення психології, а педагогіка цікавиться відповідними засобами виховання, керуючись принципами поваги й ненасильства над дитиною. На підставі очевидної вторинності походження педагогічного знання деякі німецькі мислителі

(Ф.-Е. Бенке, І.-К.-Х. Фогель) називали педагогіку прикладною психологією. Натомість М. Олесницький, солідаризуючись з іншою точкою зору, відстоював самостійність педагогіки, яку, на відміну від психології, науки теоретичної, що досліджує причинно-наслідкові зв'язки речей і явищ, відносив до наук практичних (духовних), що осмислюють цілі речей та явищ і шукають засоби досягнення їх. У центрі уваги педагогічної свідомості, за визначенням мислителя, перебувають три питання: якою є мета виховання? які людина має дані для виховання? якими є засоби виховання¹⁵? Згідно з цим порядком керівним джерелом педагогіки він стверджує етику. Останнє викликало певний сумнів у науково-педагогічній думці XIX ст., внесений французькими просвітителями, які показали залежність моральних норм від часу та культури, і Й. Ф. Гербартом, що рішуче засуджував безвідповідальну практику виховання за хитким принципом орієнтації на яку-небудь філософську систему. Проте для М. Олесницького, як і для інших (звичайно, не всіх) вихованців Київської духовної академії, де культивувалась думка щодо обов'язковості такого розвитку дитини, якого вимагає дарована їй благодать святого хрещення й звання християнина¹⁶, ці аргументи майже не мали ваги. Тому він разом з П. Юркевичем, одним із речників київської духовно-академічної традиції, виголошує: «Педагогіка - наука збірна; голова цього тіла примішується в моральних ідеях, органи живлення - в психології, органи руху - у фізіології»¹⁷. Втім П. Юркевич, вбачаючи єдине джерело універсального ідеалу людяності в Божественному Одкровенні, не торкався питання можливості синтезу релігійних і раціональних елементів у етиці, що має недругорядне значення для розуміння мети, сенсу й можливості виховання¹⁸. М. Олесницький як мораліст-фахівець намагається внести ясність у нього. Під впливом праць німецьких філософів-етиків він накреслює схему, в якій гуманітарні науки поділяються на богословські та філософські. Богословські науки складаються з догматичного і моральнісного богослов'я, предметами яких є те, у що людина має вірувати і як вона має жити. Філософські науки (метафізика й етика) шукають

¹² Див.: *Олесницький М. А.* Курс педагогіки.- Вып. 1.- С. 11.

¹³ Там само.- С. 10-13.

¹⁴ Див.: *Олесницький М. А.* История нравственности и нравственных учений.- С. 14.

¹⁵ Див.: *Олесницький М. А.* Курс педагогіки: Руководство для женских институтов и гимназий, для высших курсов и для всех занимающихся воспитанием детей.- Вып. 1. Теория воспитания.- К., 1885.- С. 27.

¹⁶ Див.: *Асоченский В.* История Киевской духовной академии, по преобразованию ее в 1819г.- СПб., 1863.- С. 22/.

¹⁷ Див.: *Олесницький М. А.* Курс педагогіки.- Вып. 1.- С. 24.

¹⁸ Чому принаймні знаходимо пояснення в нелюбові П. Юрквича до системотворчості, про яку згадує В. Соловийов у своїх «Трьох характеристиках».

відповіді на ті ж самі запитання, але не на основі віри в Божественне Одкровення, а на раціональних началах (через т. зв. природне одкровення). Якщо засадничі ідеї догматичного богослов'я є майже неприйнятними для природного розуму, то категорії морального богослов'я (свободи, любові, досконалості, щастя тощо) розглядаються і філософською етикою. Тому, говорить М. Олесницький, можлива така етика, що поєднує в собі елементи і богословський, і філософський. Іншими словами, навчає жити за християнською вірою, але розумно, ґрунтує моральні істини на теомії (божественному законодавстві) і водночас вказує передумови їх здійснення в автономії (сумлінні й взагалі природі людини)¹⁹.

Предмет такої науки - людська воля та її дії — дає всі підстави, вважає мислитель, застосувати до нього підхід на кшталт природознавчого, а саме припустити існування в сфері волі необхідних законів, можливість дослідів і визначення фактів²⁰. Втім, за умови усвідомлення специфічної відмінності між сутностями світу фізичного та світу духовного, царини необхідності та царини свободи.

Твердження М. Олесницького щодо «простої очевидності» фактів моральної свідомості внаслідок того, що вони, як і будь-які інші явища внутрішнього, духовного життя, сприймаються людиною безпосередньо, є традиційним у межах європейської філософської думки Нового часу. Тим часом теза про наявність законів як постійних причинно-наслідкових зв'язків у царині свободи, що її сформулював М. Олесницький через осмислення досліджень у галузі так званої моральної статистики й рецепцію переважно німецького етичного дискурсу, виглядає парадоксально, адже в етиці було прийнято розуміти закон як моральнісний імператив і свободу трактувати як дотримання його вимог, навіть усупереч природному перебігу подій (мається на увазі насамперед внутрішнє життя людини) переривати ланцюг причинно-наслідкових зв'язків і починати новий ряд дій. Не відмовляючись від Кантового класичного, М. Олесницький пропонує в дослідженнях вольових процесів, що здійснюються в царині необхідності, додержуватись і «природознавчого» розуміння закону як постійного порядку причин і наслідків²¹. Тоді йому треба було з'ясувати можливість зняття очевид-

ної опозиції морального і природничого законів у моральнісній діяльності людини.

Свій дискурс мислитель здійснює на засадах творчого принципу існування людської особистості, котра проголошується ним самосвідомою істотою, що має останню підставу в самій собі і водночас не знаходить себе готовою, даною, сформованою зовнішньою силою, а сама себе покладає²². Завдяки чому і діє вільно, але не довільно й хаотично, а через самовизначення в цілеспрямованій діяльності²³. І ось тут відбувається зіткнення, поєднання необхідності й свободи, позаяк в діяльності перед людиною постають ідеальні вимоги й відкриваються реальні можливості. Якщо конкретизувати це щодо царини моральності, то першими є вимоги морального обов'язку, а другими - цілком реальна можливість виконати або не виконати їх. Вибір у цій альтернативі зумовлюється психологічними мотивами. М. Олесницький не заперечує, що в їх утворенні певну значущість мають природні закони, які ззовні детермінують виникнення потреб, але й не погоджується з їх абсолютизацією в цьому процесі, адже певне уявлення-потреба, зазначає він, набирає силу тоді, коли «воля енергійно йде йому назустріч», «притягує його до себе», «робить його частиною самої себе», чим і формує спонуки своєї дії. Саме в останньому вона керується вимогами моральнісного закону або чимось іншим, тобто здійснює свою свободу²⁴. А після цього знову починають діяти закони причинно-наслідкових зв'язків, але вже духовних — закон добра (нормального розвитку духовного ества людини) або закон зла (аномального руху людської волі з патологічними наслідками для особистості)²⁵.

Чітко окреслені в такий спосіб межі повноважень законів причинно-наслідкових зв'язків (як тварного, так і духовного) і простору свободи волі допомагають М. Олесницькому обґрунтувати правомірність заяв на створення етичного вчення засобами богословсько-психологічного синтезу. Та ж сама конструкція слугує основою і педагогічних досліджень мислителя. Більшість педагогів його часу, додержуючись вимоги природодопільності виховання, копіювали в своїх теоріях структуру психологічної науки й майже не опікувались відповідним переосмисленням її законів і фактів. Натомість М. Олесницький спро-

¹⁹ Див.: *Олесницький М. А.* Курс педагогіки.- Вып.1.— С. 22.

²⁰ Див.: *Олесницький М. А.* История нравственности и нравственных учений.- Вып. 1.- С. 39.

²¹ Там само.- С. 40.

²² Там само.- С. 54.

²³ Там само.- С. 50-51.

²⁴ Там само.- С. 52-53.

²⁵ Там само.- С. 42.

бував, разом із психологічним, провести й етичний принцип у педагогічній теорії²⁶. З'ясуємо, наскільки це йому вдалося.

Сутність виховного процесу мислитель виявляє за допомогою психологічних понять розвитку, можливості й обмежень виховання, індивідуального та загального в природі дитини. Але всі вони зібрані навколо єдиного смислового центру, етичного за своїм характером поняття – мети виховання, якою є, за М. Олесницьким, ідеал особистості або уявлення про людину як про «таку істоту, котра в самій собі має значущість і ціну, має в собі волю як внутрішнє самовизначення до добра»²⁷. Під такою волею мислитель розуміє не просто психологічну здібність бажати й розпоряджатися собою як заманеться, а моральнісну здатність хотіти й володіти собою згідно з притаманним людині моральним законом²⁸.

Чи містить у собі людська істота взагалі, а дитина зокрема, передумови-задатки до розвитку доброї, за християнським розумінням, волі? М. Олесницький вважає можливим такий розвиток в принципі внаслідок «панування і в галузі духу причинних відношень закономірного зв'язку»²⁹. Якщо останні дійсно існують, вихованню залишається «запустити» їх у дію. А щодо дитини природність християнського ідеалу виховання мислитель пояснює через диференціювання якостей, необхідних для здійснення доброї волі. Передумовою цього є, по-перше, вольові прояви, притаманні людській природі, що увиразнюються в потужному прагненні кожною дитиною діяльності³⁰, а по-друге, єдність і гармонія всіх сил людської особистості, прообраз якої носить у собі дитина у вигляді Gemuth. М. Олесницький неохоче згадує, що слабким аналогом цього терміна, взятого ним з педагогіки Цецшвиця, може слугувати слово «серце», якщо розуміти його «символом нерозривної цілісності тіла, душі та духу і водночас вмістилищем таємного, ошасливаючого людину внутрішнього духовного скарбу споглядання й любові до добра»³¹. Іншими словами, для мислителя очевидно, що гармонія душі дитини налаштована на тональність добра. Але її відмін-

ність від волі досконалого духу полягає у відсутності реальної, просякнутої самосвідомістю, духовно-моральної свободи, що є не стихійним, а свідомим спрямуванням волі до добра. Виховання ж, за М. Олесницьким, і має опікуватися тим, щоб допомагати дитині зберегти й свідомо закріпити первісну цілісність своєї натури через моральну орієнтацію волі, для якої завжди існує можливість унаслідок зіпсованості людської природи первородним гріхом піддаватися спокусам егоїзму та іншого зла. І не лише піддаватись, а й закріплюватись у ньому³².

Саме постулат про моральнісну зорієнтованість людської волі М. Олесницький покладає в підґрунтя своєї педагогічної теорії. Як же він пояснює принцип дії цього моральнісно-психологічного механізму?

Вище вже було зазначено, що мислитель, не відступаючи від традицій Кантової критики практичного розуму, покладає межі свободи у відношеннях волі до мотивів своїх дій. Ба більше, він вважає утворення мотивів як таке справою волі, в якій реалізується моральнісна свобода в найчистішому вигляді. Але здатність до свободи – такий самий психологічний механізм в уявленні М. Олесницького, як і будь-який інший. Вибір-утворення спонук своїх вчинків, що спочатку зусиллями здійснює людина у подібних ситуаціях, поступово закріплюється, стає звичкою. В результаті наживається так званий зміст волі, складається характер, тобто такий її напрямок, завдяки якому на певному етапі свого розвитку в більшості випадків особа починає діяти майже автоматично щодо вимог моральних ідей³³.

З цього випливає схема педагогічного мислення М. Олесницького, яка включає в себе два однаково важливі компоненти – інструментальний та змістовний – відповідно до тлумачення моральнісної свободи. Якщо для її здійснення потрібні засоби, то тіло й пов'язаний з ним розум з його здібностями чуттєвого споглядання, уяви, мислення треба розглядати й розвивати як гнучкі органи й знаряддя волі³⁴, що й робить мислитель. А якщо спрямування волі залежить від мотивів,

²⁶ Олесницький М. А. Курс педагогіки.- Вып. 1.— С. 2.

²⁷ Там само.-С. 112.

²⁸ Там само.- С. 116. Звісно, тут М. Олесницький має на увазі християнську мораль.

²⁹ Див.: Олесницький М. А. История нравственности и нравственных учений.- Вып 1.- С. 40.

³⁰ Див.: Олесницький М. А. Курс педагогіки.- Вып 1.— С. 108.

³¹ Там само.-С. 105-106.

³² Там само.-С. ПО.

³³ Див.: Олесницький М. А. История нравственности и нравственных учений.- Вып 1.— С. 53; Олесницький М. А. Курс педагогіки.- Вып 1.-С. 61, 116.

³⁴ Див.: Олесницький М. А. Курс педагогіки.-Вып. 1.—С. 130-131.

які вона сама активно утворює, відносячи свої детерміновані зовнішніми умовами-враженнями бажання та почуття до моральних ідей, то і в змісті виховання має сенс цілісний морально-естетичний підхід. Саме його і додержується М. Олесницький, поєднуючи в розділі про моральне виховання моральнісні, релігійні та естетичні елементи³⁵.

Все це цілком природно для мислителя типу М. Олесницького, адже він покладає кінцеву мету виховання не в суспільстві, не в будь-якому корисному занятті або важливій посаді, а в самому вихованці, який може виконати своє людське покликання, увійти в Царство Боже лише зусиллями волі. Втім, виголошення необхідності здобуття свободи волі як умови рівності всіх людей зовсім не обертається в педагогіці М. Олесницького нівелюванням особистості. Навпаки, її творчий принцип, сформульований мислителем в етиці, і тут упродовжується послідовно. І в надзвичайній увазі до індивідуальних особливостей дитини - психічних, статевих, вікових. І в постійному підкреслюванні того, що «дитя є вільна істота», яка лише добровільно формує свій характер³⁶. Отже, педагог повинен передусім опікуватися тим, щоб «внутрішньо заторкнути дух вихованця», дати йому «вищий стимул» до моральнісного зростання³⁷.

Здається, зайвим буде говорити про високий гуманний сенс педагогічної теорії М. Олесницького. Він очевидний. Замість цього спробуємо, які збирались, визначити, що з філософії і в якому вигляді було використано мислителем у педагогічній галузі. Не помилимось, якщо вкажемо на антропологію з етикою, але це буде надто загально. Вірніше сказати, що педагогіка М. Олес-

ницького побудована на міцній філософській конструкції, завдяки якій вона є не аморфною збіркою рекомендацій, а цілком пристойною наукою. Ця конструкція являє собою не що інше, як схему інтерпретації та систематизації педагогічних явищ. Вона дуже нагадує «припущення сутності» або «метафізичне припущення», яке П. Юркевич вважав необхідним атрибутом будь-якого антропологічного дискурсу з причини специфіки його об'єкта, що поєднує в собі дві природи, матеріальну й духовну, і тим самим постійно примушує дослідника визначати свої релігійні позиції. Втім досить сумнівно, буцімто М. Олесницький успадкував такий підхід саме від П. Юркевича, свого попередника в Київській духовній академії. У його творах чітко простежується бажання поставити етику та педагогіку на твердий ґрунт раціональності і водночас зберегти їхнє християнське наповнення, але пробуджене воно скоріше не в результаті знайомства з поглядами П. Юркевича, а завдяки спільним з ним духовно-академічним принципам рецепції німецької філософської і педагогічної думки.

Щодо педагогіки мислителеві непогано вдалося реалізувати свої прагнення: створена ним теорія дає цілісне уявлення процесу виховання й чіткі гуманні орієнтири моделювання середовища самодіяльного розвитку особистості. На такому тлі безпорадними виглядають претензії деяких сучасних «педагогік», що декларують гуманістичні цінності, навчити, як виховувати дітей відповідно до заздалегідь запроєктованих якостей особистості. Може, варто критично поставитись до дискретного світогляду сьогодення й звернутись до історії, щоб навчитись чому-небудь доброму?

S. Kuzmina

«PHILOSOPHICAL UNCTION» OF MARCELLIN OLESNITSKY'S PEDAGOGY

The article presents an attempt to find philosophic-ethical bases of the pedagogical theory of Markellin Olesnitsky - the professor of Kyiv Theological Academy, one of the eminent Kyiv theological academy thinkers of the end of 19th cent.

³⁵ Див.: Олесницький М. А. Курс педагогіки.- Вып. 1.- С. 229 і далі.

³⁶ Там само.- С. 59, 125.

³⁷ Там само.- С. 60, 118.